

XI. Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik

Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen

Die Ukraine aus globaler Sicht

München 29. Oktober – 01. November 2020

Діалог мов – діалог культур Україна і світ

XI Міжнародна наукова Інтернет-
конференція з україністики

Mit **Open Publishing LMU** unterstützt die Universitätsbibliothek der Ludwig-Maximilians-Universität München alle Wissenschaftlerinnen und Wissenschaftler der LMU dabei, ihre Forschungsergebnisse parallel gedruckt und digital zu veröffentlichen.

Eine Publikation in Zusammenarbeit zwischen dem **Georg Olms Verlag** und der Universitätsbibliothek der LMU München.

Georg Olms Verlag AG
Hagentorwall 7
31134 Hildesheim
<http://www.olms.de>

© für alle Texte bei den jeweiligen Autoren 2021

Die in diesem Band veröffentlichten Beiträge geben die Meinung ihrer Verfasser oder Verfasserinnen wieder und nicht in jedem Fall die des Herausgebers, der Redaktion oder des Verlages.

Bibliografische Information der Deutschen Nationalbibliothek

Die Deutsche Nationalbibliothek verzeichnet diese Publikation in der Deutschen Nationalbibliografie; detaillierte bibliografische Daten sind im Internet abrufbar über <http://dnb.d-nb.de>

Open-Access-Version dieser Publikation verfügbar unter:
<https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:bvb:19-epub-77877-1>
<https://doi.org/10.5282/ubm/epub.77877>

ISBN 978-3-487-16073-3

ISSN der Reihe:
2629-5016 (print)
2629-5024 (online)

‘РУССКИЙ МИР’ У ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

В'ячеслав Артюх

(Україна)

У доповіді розкривається розуміння Пантелеймоном Кулішем змісту понять ‘русский мир’ та ‘двуетодина Русь’. Доводиться, що феномен української ідентичності мислиться П. Кулішем як одна з двох частин ‘русско-го мира’.

Ключові слова: Пантелеймон Куліш, ‘русский мир’, ‘двуетодина Русь’.

‘RUSSIAN WORLD’ IN THE WORKS BY PANTELEJMON KULIŠ

V"jačeslav Artjuch

The report reveals Pantelejmon Kuliš's understanding of the meaning of the terms ‘Russian world’ and ‘two-united Rus’’. It is proved that the phenomenon of Ukrainian identity is conceived by Kuliš as one of the two parts of the ‘Russian world’.

Key words: Pantelejmon Kuliš, ‘Russian world’, ‘two-united Rus’.

Головна теза моєї доповіді: ідейний розвиток Пантелеймона Куліша (1819–1897) відбувався в межах автентичного йому тогочасного ідеологічно-політичного ‘общерусского’ контексту. П. Куліш був чітко вписаний в імперський ідеологічний порядок і будь-яка модернізація його поглядів, тобто їх розгляд крізь призму пізніших контекстів (‘самостійницьких’, приміром) приводить до конструювання смислів, невластивих поглядам самого письменника. Особливої актуальності ця теза набуває у зв'язку зі святкуванням 200-річного ювілею П. Куліша, коли навіть науковці вчоргове заговорили про те, що він розумів український народ як політичний феномен і, що нібито його думка рухалася в напрямку побудови української нації-держави. Обґрунтувати тезу я хотів би через вказівки на вживання та аналіз смислового наповнення такого важливого для П. Куліша поняття як ‘русский мир’. Ситуація з ‘русским міром’ добре характеризує той початковий синкретичний етап розвитку української національної самосвідомості, коли вона перебувала ще в складі ‘общерусскості’; їх розмежування на масовому рівні відбудеться вже у ХХ столітті.

У ХІХ столітті ‘русский мир’ як специфічний історично-релігійно-національний феномен у межах ідеологічного дискурсу розпочав в Російській імперії своє самостійне існування. Вважається, що в 30-х рр. ХІХ ст. його заактуалізував тодішній міністр народної освіти граф Сергій Уваров (1786–1855) (правда, ще без вживання самого терміна). Широке ж використання поняття ‘русский мир’ ми спостерігаємо вже в творах історика Миколи Устрялова (1805–1870), починаючи з його докторської дисертації

“О системе прагматической русской истории” (1836). Саме він став провідником тріади С. Уварова ‘православ’я-самодержавство-народність’ на рівні тогочасної історичної науки. А після виходу в світ праці М. Данилевського “Росія і Європа” (1869) про ‘русский мир’ можна говорити вже й як про специфічне цивілізаційне утворення⁵⁰.

Термін ‘русский мир’ (‘руський світ’) особливо часто П. Куліш використовує у своїх творах та листуванні, починаючи з 1874 р., коли він у результаті чергового світоглядного ‘повороту’, розчарувавшись у попередній українофільській діяльності, почав розуміти ‘правду’ російського монархізму і вписувати свої погляди в парадигму ‘общерусской’ національної ідеї.

Та вже й у попередній період в епілозі до роману “Чорна рада”, який називається “Об отношении малороссийской словестности к общерусской” (1857 р.), він пише про “первобытный русский мир” (Куліш 1989, 460)⁵¹, розуміючи під ним добу Київської Русі.

Давня Русь для П. Куліша – це ніби точка того міфічного Першопчатку, де ‘русский мир’ зароджується й існує в стані своєї первинної чистоти й нерозчленованості. Тому:

*Русь Древня – корінь і начало
Всього, чим дишем, живемо,
Що в нас величнього постало,
На чім у вірі стоїмо...*

(Куліш 1909, 398).

Ідеологема ‘русского мира’ у нього постає такою собі парадигмою-детермінантою, яка задає спільні умови існування українців (малоросів) і росіян (великоросів) у всі пізніші історичні епохи. У приписках до поеми “Грицько Сковорода”, написаній у 1890-х рр., П. Куліш і закликає сучасників будувати свої відносини за зразками такого нашого ‘правильного’ минулого:

*О, годі в видумках кохатись,
Сплітати лаври паліям,*

⁵⁰ Словосполучення ‘русский мир’ виникає в Давній Русі в межах православної християнської традиції. Уперше, мабуть, воно зустрічається у такій літературній пам’ятці як “Слово на оновлення Десятинної церкви” (II пол. XI ст.). Тут є такі слова, вкладені в уста князя Київського Ізяслава, в яких прославляється подвиг християнського святого Климента Римського (межа I–II ст.): “... иже умножи своего господина талант не токмо в Римѣ, но всему и вь Херсонѣ, еще и вь Рустемь мирѣ, ркуще къ нему ...” (Слово 1992, 110). Інший випадок вживання цього словосполучення зустрічається в “Киево-Печерському патерику” (в посланні суздальського єпископа Симона молодому ченцю Києво-Печерського монастиря Полікарпу) (перша третина XIII ст.). У цьому посланні про святителя єпископа Ростовського Леонтія, замученого язичниками, говориться: “и се... гражданин (небесный) Рускаго мира” (Киево-Печерський патерик 1991, 102). ‘Русский мир’ тут виступає аналогом терміна ‘Руська земля’. Малоросійський варіант вживання поняття ‘русский мир’ можна зустріти в тому ж “Киево-Печерському патерику”, але вже в його київській друкованій редакції 1661 р. Тут у такій складовій “Патерика” як “Житие преподобного отца нашего Нестора, летописца Российского”, виходячи з грецької традиції вживання слова ‘Русь’, говориться про “Российский наш мир”. На середину XIX ст. це словосполучення стало наскільки звичним, що в 1859 – на поч. 1863 рр. у С.-Петербурзі виходила навіть газета “Русский мир”.

⁵¹ Хоча схоже поняття ‘древний русский мир’ зустрічається і в того ж російського історика М. Устрялова, в його “О системе прагматической русской истории” (Устрялов 1836, 15, 17, 76, 81), а потім повторюється і в його навчальному посібнику “Начертание русской истории для средних учебных заведений” (Устрялов 1857, 12). Цю літературу П. Куліш, звичайно, добре знав.

*Та ницим Хмелем величатись!
Вертаймось до князів Варяг,
Під нероздільний руський стяг!
(Куліш 1909, 517).*

А наприкінці епілогу “Об отношении малороссийской словестности к общерусской” (первинна назва статті: “О духовном соединении Южной Руси с Северною”) П. Куліш постулює неприемний для носіїв сучасної української національної свідомості принцип про неможливість існування України як самостійної політичної одиниці. Детальніше він розвине його в багатьох подальших творах, серед яких і в трьох виданих томах багатотомної “Истории воссоединения Руси” (1874–877). Отже, в романі “Чорна Рада”, підсумовує він, “... я желал выставить во всей своей выразительности олицетворенной истории причины политического ничтожества Малороссии и каждому колеблющемуся уму доказать не диссертациею, а художественным воспроизведением забытой и искаженной в наших понятиях старины, нравственную необходимость слияния в одно государство южного племени с северным” (Куліш 1989, 476)⁵². Хоча, звичайно, у цьому конкретному випадку такі погляди можуть бути й моментом самоцензури.

‘Русский мир’ для П. Куліша – це те постійне східнослов’янське утворення, що об’єднує зараз всі ‘русські народності’ (включаючи русинів Австро-Угорщини), існування яких було започатковане добою Київської Русі. Тому ‘русский мир’ не тотожний Московщині чи Великоросії: в русинсько-малорусько-українського народу могли бути (і були) в минулому серйозні конфлікти з Московською державою, але це ніяк не могло похитнути існування єдиного ‘русского мира’ як рамкового концепту⁵³. Взагалі, П. Куліш досить боляче реагує на ті численні історичні факти, коли Північна Русь (Московія) намагалася показати свою вищість над Україною (Південною Руссю). Для нього такі факти ставали можливими лише за умови замикання в собі *партикулярного московського інтересу* і сприймалися ледь не як акт зради спільному ‘русскому миру’. П. Куліш різко не погоджується з тим, що царська бюрократія намагається зупинити розвиток української мови, мови тієї етнографічної України, яка широко розпростерлася, знову ж, – “серед Руського Світу” (Куліш 1998а, 405). А в листі до Сергія Аксакова від 28 листопада 1858 р., П. Куліш критикує політику мо-

⁵² Ще під час слідства над учасниками Кирило-Мефодіївського братства (членство в якому спочатку приписувалося і П. Кулішу) III жандармське відділення розглядало українофільство як регіональний вид слов’янофільства. Зближення ж П. Куліша з тодішніми російськими слов’янофілами відбувається в 1850-х рр. Не дивно, що і російський переклад роману “Чорна Рада”, і що післямову до нього він у 1857 р. опублікував у слов’янофільському часописі “Русская беседа”. Російський дослідник Андрій Тесля пише також про вплив теорії ‘землі і держави’ відомого слов’янофіла К. Аксакова на Кулішеву ‘хутірську філософію’ (Тесля 2019). Цей дослідник звертає увагу на те, що ‘хутір’ у П. Куліша протилежний ‘державі’, як і у слов’янофілів.

⁵³ До речі, Микола Костомаров теж вживає поняття ‘русский мир’ на означення історичного руху, хоча й самотніх, але внутрішньо зв’язаних частин – Великоросії й Малоросії (Костомаров 1991, 12). Україна – це, звичайно, окреме етнографічне утворення, але окреме рівно наскільки, щоб межі загальноросійської національної єдності (‘русского мира’) не розривати. Ні великоросі без малоросів, ні малоросі без великоросів існувати окремо не можуть. Обидві ‘русекі’ народності у нього з необхідністю доповнюють одна одну.

сковської централізації і небажання особисто С. Аксакова визнати українську народність окремою від народності ‘северо-русской’, але при цьому не забуває підкреслити, що “мы не перестали и не перестанем считать себя русскими” (Письма 1904, 705). Далі він пише, що “нам больно видеть ваши стремления обобщить обе Руси, пользуясь тем, что на вашей стороне административная сила”. Завершує ж абзац він ніби спеціально для нашого випадку: “Воля ваша, а это не по-русски – это по-московски” (Письма 1904, 706). І навіть мрії П. Куліша про ‘воскресіння’ України чи творення ним літературної української мови як вияву ‘словесної автономії’ не могли бути виходом за межі ‘русского мира’, бо він завжди є обрїй, за який вийти неможливо. Тому й поету Тарасу Шевченку немає рівних посеред “рідного миру Руського” (Куліш 1914, 31) (1858 р.), а українській літературі, на його думку, призначено було “спасати великий руський сьвіт від його політичної темряви” (Куліш 1909, 536) (1890-ті рр.). Отже, і українська мова, й література, й творчість Т. Шевченка постають елементами ‘русского мира’.

Інколи, особливо у своїх поетичних творах, П. Куліш вживає ще й таку романтичну метафору як ‘русский дух’. ‘Русский дух’ – це те глибинне організуюче начало, що проявляє себе на поверхні ‘русского мира’ як *типові* ознаки його історичного життя.

Ну, а історичним ворогом ‘русского мира’ постає країна з ширшого, ‘Слов’янського світу’, – Польща, яка колись “розлучила Русь з Руссю”. Не дивно, що одну зі своїх статей П. Куліш називає “Галицкая часть русского мира в начале казацко-шляхетской усьобицы” (Куліш 1876). Те ж саме і з Брестською унією 1596 р. Для нього, це просто ‘папісти’ “хотели уподобить всю Малороссию Польше и навсегда оторвать нас от великого Русского Мира” (Куліш 1998, 49). Інколи він ще вживає й термін ‘польский мир’. Так, серед листів до того ж слов’янофіла С. Аксакова є один цікавий для нас лист від 4 грудня 1856 р., в якому П. Куліш пише про вихід у світ польського часопису “Слово”, що повинен, на його думку, встановлювати ситуацію взаєморозуміння між ‘польским миром’ і ‘русским миром’. До речі, термін ‘русский мир’ в цьому листі вживається 4 рази (Письма 1904, 700–703). Взагалі, словосполучення ‘русский мир’ часто виникає в переписці з західноукраїнським культурними діячами 1870–80-х рр. (бо вони перебували під умовним ‘польським миром’), ніби як нагадування їм, що Східна Галичина через переполовинення державними кордонами є ‘відірваним’ шматком ‘русского мира’. З тим ‘русским миром’, який знаходиться в межах Російської імперії Галичину єднає не тільки релігія чи навіть мова, а ще й знання історії походження й усвідомлення місцевим населенням своєї ‘русскості’.

Із ‘русским миром’ у П. Куліша чільно пов’язаний ще один концепт – ‘двуетной Руси’. Ідея ця повністю вписується в офіційну модель імперської ‘общерусской нации’, яка активно формується в середині XIX ст. і в якій було визначено Малоросію й Великоросію, за образним висловленням етнографа М. Надеждіна, як “два оттенка народности общерусской”. Щось подібне мав на увазі й історик М. Костомаров, коли писав про “две русские

народности”: хоча їх і ‘дві’, але ж вони в той же час і одне – ‘руськіє’. Та П. Куліш особливий наголос робить на рівності складових цієї ‘двуєдності’. Добре пояснює цю його ідею рівності назва вже згаданого Кулішевого історичного твору – “Воссоединение Руси”⁵⁴. Не ‘приєднання’ і навіть не ‘об’єднання’, бо воно передбачає (або може передбачати) смисли ‘більшої’ і ‘меншої’ Русі, а саме ‘воз’єднання’ двох рівновеликих цілісностей. *‘Русь-ка єдність’ може бути лише єдністю цієї двоїстості*. Україну і Росію він ще називає Старорущиною й Новорущиною. Україна – це ‘стара Русь’, вона історично первинна по відношенню до ‘нової Русі’. Українська розмовна мова (вона ж – ‘южнорусская речь’), яка походить прямо з часів Київської Русі також первинна по відношенню до російської, але, звичайно ж, саме в XIX ст. “слово пушкінське... дало нам силу знятись вище простолюдної пісні і повісти. Не вгасила пушкінська новорущина нашого староруського боянового духу, а воскресила його” (Куліш 1984, 266).

Він навіть інколи пише про ‘українську Русь’, але, знову ж, це поняття в нього є лише видовим по відношенню до родового – Русі (Куліш 1995). В уяві П. Куліша кожна з двох частин Русі в тій конкретній історичній ситуації виконує функції необхідні для збереження *‘общерусской’ цілісності*: Північна Русь (Великоросія) здійснює політичне керівництво, Південна Русь (Малоросія) як недержавне утворення опікується сферою духовності (моральності). Важливо, що сама ‘общерусскость’ не мислилась ним гомогенно, це швидше *суперечлива історично-духовна єдність* великоросів і малоросів (про білоросів мова ще не йде). А ще інколи П. Куліш вживає й термін ‘русская идея’, за аналогією з якою створив свою ‘українську ідею’, але розуміє під нею зовсім не “всеземную отзывчивость” ‘пізнього’ Федора Достоєвського чи перетворення “великого человеческого единства во вселенское тело Богочеловечества” Володимира Соловйова, а звичну ідею єдності двох частин ‘русского мира’.

Отже, за П. Кулішем український народ (а він одним із перших почав вживати термін ‘українці’ як етніонім), його культура – це поки що одна з двох гілок ‘общерусскості’, ‘русского мира’. Феномен ‘русского мира’ у нього, одного разу виникнувши в часі, потім постає утворенням надетнічним, надполітичним і навіть позаісторичним. Та ситуація, коли на середину XIX ст. в межах східного слов’янства постійно давали про себе знати мовні, культурні й етнічні розбіжності (і з цими реаліями було безглуздо сперечатись) змушує говорити його й про багатоваріантність самого ‘русского мира’: Старорущина, Новорущина. Потрібно також мати на увазі, що П. Куліш не ототожнює ‘русский мир’ з тогочасною російською державною імперською, між ними все таки лежить велика смислова прогалина.

Якщо в цьому питанні й є якась заслуга П. Куліша перед сучасним українством, то полягає вона в тому, що в 1850–60-х рр., коли ще не існувало ніякого українського самостійницького ідеологічного контексту, він

⁵⁴ Ще раз термін П. Куліша ‘воз’єднання’ був використаний комуністичними ідеологами в 1954 р. під час відзначення трьохсотріччя Переяславської угоди. Детальніше див.: (Тезиси 1954).

започаткував рух до творення сучасної української нації з постулювання ідеї неоднорідності, двобічності самої ‘общерусской’ нації та її культури. В тих конкретних політичних умовах взагалі поставити питання про якусь українську особність – було вже актом особистої мужності. Якщо ж говорити про 90-ті рр. XIX ст. – поч. XX ст., коли вже в українському національному дискурсі (‘українстві’) формується паралельний ідеї ‘общерусскості’ проект націєбудівництва і виникає рух до переходу українського етносу на новий рівень свого історичного існування – рівень самостійної державності, то погляди П. Куліша на ‘русский мир’ саме на тлі цих нових реалій повертаються своїм регресивним боком. Ще раз наголосимо, що погляд на ситуацію з концептом ‘русский мир’ (а він постійно його вживає в 1850–1890-х рр. із позитивними конотаціями) крізь призму сучасних національно-ідеологічних реалій, тобто проектування сучасного контексту на ідентичність П. Куліша – прийом хибний, бо не дозволяє зрозуміти того положення, що ідеологія модерного українства *зароджувалася* в межах іншої ідеології ‘парасолькового’ типу – ‘русского мира’.

Кисво-Печерський патерик (1991). За редакцією Д. І. Абрамовича. Час. Київ.

Костомаров, Н. (1991). *Две русские народности*. Майдан. Киев; Харьков.

Кулиш, П. (1876). *Галицкая часть русского мира в начале казацко-шляхетской усобицы*. Газета Гатчука. 5. С. 90–92.

Куліш, П. (1909). *Грицько Сковорода*. У кн.: *Твори Пантелеймона Куліша* : в 6 т. Т. 2. Просвіта. Львів. С. 285–386, 514–541.

Куліш, П. (1914). *Дві мові, книжнє і народнє*. Україна: науковий трьохмісячник українознавства. Кн. 3. С. 22–34.

Куліш, П. (1984). *Лист до М. Карачевської-Вовківни, 7 липня 1892*. У кн.: *Вибрані листи Пантелеймона Куліша, українською мовою писані*. Нью-Йорк; Торонто. С. 266–272.

Кулиш, П. (1989). *Об отношении малороссийской словестности к общерусской (Этилог к “Черной Раде”)*. У кн.: *Твори*: в 2 т. Т. 2. Дніпро. Київ. С. 458–476.

Куліш, П. (1995). *Гадки при святкуванні осьмих роковин Шевченкової смерті*. Україна. 14. С. 10–13.

Кулиш, П. (1998). *Владимирия, или искра любви*. Київська старовина. 1. С. 41–93.

Куліш, П. (1998а). *Зазивний лист до української інтелігенції*. У кн. *П. Куліш. Твори в 2 т.* Т. 1. Наукова думка. Київ. С. 400–412.

Письма А. А. Кулиша к С. Т. Аксакову (1904). Русская старина. Т. 120. С. 693–710.

Слово на обновление Десятинной церкви. По списку М. А. Оболенского (1992). Архив русской истории. Вып. 1. С. 102–112.

Тезисы о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654–1954 гг.) (1954). Госполитиздат. Москва.

Тесля, А. (2019). *“Истинно русские люди”*: история русского национализма. Рипол-Классик. Москва.

Устрялов, Н. (1836). *О системе прагматической русской истории*. Санкт-Петербург.

Устрялов, Н. (1857). *Начертание русской истории для средних учебных заведений*. Санкт-Петербург.